

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No.69, 2026

Received: 03/12/2025 Accepted: 16/03/2026

The Political and Religious Role and Influence of the Tabarra'iyān in Safavid Governance

Akbar Bayat

PhD Candidate, Department of History, Islamic Azad University, Najafabad Branch, Najafabad, Iran

akbar.bayat@gmail.com

Shokouhossadat Arabi Hashemi *

Assistant Professor, Department of History, Islamic Azad University, Najafabad Branch, Najafabad, Iran

Sh.arabi@phu.iaun.ac.ir

Feizollah Boushasb Gousheh

Associate Professor, Department of History, Islamic Azad University, Najafabad Branch, Najafabad, Iran

f.boushasb@yahoo.com

Abstract

Following the establishment of the Safavid Kingdom by Shah Ismail I, the utilization of the *tabarrā* (disavowal/imprecation) to create a religious distinction led to the formation of a group called the Tabarrā'īyyān (or Tabarra'is). Their duty was to express *tabarrā* and punish those who disobeyed the practice. The behavior of the Tabarrā'īyyān during this period had religious and political impacts both inside and outside the borders of Iran, which require examination. This study addresses this issue by focusing on the central question: What was the political and religious role and impact of the Tabarrā'īyyān in Safavid governance? This research answers this question using a library-based (documentary) method. The findings show that in the early Safavid period, the Tabarrā'īyyān were a group serving the government, pursuing the project of religious conversion in Iran. Their duties included expressing *tabarrā* alongside the Safavid military forces, in religious and governmental assemblies, and accompanying the ulema (scholars) and amirs (nobles). The actions of the Tabarrā'īyyān in this era gave a religious dimension to the political confrontations between the Safavids and the Uzbeks and Ottomans, and increased persecution of Shias outside the Iranian realm. After a period of prohibition during the reign of Ismail II, the Tabarrā'īyyān gradually lost their governmental role and, due to the delegation of religious affairs to the ulema, they were integrated into the Shia religious society.

Keywords: Tabarrā'īyyān, Safavid, Shah Ismail, Tabarra, Shia and Sunni.

Introduction

The Tabarrā'īyyān were a group active during the Safavid Kingdom, especially in its initial period of establishment, whose duty was to express *tabarrā*, and curse and insult the Sunni Caliphs. In fact, the Tabarrā'īyyān during this era were an ideological force that executed the Safavid policy of religious conversion of Iranians by expressing *tabarrā*.

In addition to the violence and bloodshed they caused inside the Safavid territory, the actions of the

* Corresponding author

Tabarrā'īyyān provoked the anger and enmity of Sunni governments in the West and East of Iran, giving a religious appearance to their rivalry and wars with the Safavids. During this time, the cursing and imprecations of the Tabarrā'īyyān increased the *takfīrī* (excommunication) fatwas against the Shia among Sunni scholars. Consequently, the mass murder and looting of Shias intensified during the attacks of the Uzbeks in the East and the Ottomans in the West of Iran.

Based on this, the aim of this research is to examine the political and religious role of the Tabarrā'īyyān in Safavid governance, addressing this research question: What was the political and religious role and impact of the Tabarrā'īyyān in Safavid governance? To answer this question, we collect and analyze information using the library (documentary) method. In examining the research background, we only found the article "*The Tabarra'īyan and the Early Safavids*" by Rosemary Stanfield-Johnson, which describes the Tabarrā'īyyān and their activities at the beginning of the Safavid period. However, it focuses less on their political and religious role and impact, and only covers the early Safavid period. Aside from this article, we did not find any research that directly examines the political and religious role of the Tabarrā'īyyān in Safavid governance.

Materials and Methods

This research is of the fundamental research type, which uses a descriptive-interpretive method to analyze and interpret historical information. This research relies on historical sources of Safavid proponents for data collection, with historical books written during the Safavid era holding priority. *Khulāṣat al-Tawārīkh*, *Aḥsan al-Tawārīkh*, and *Rawḍat al-Ṣafawiyya* are among the most important of these sources.

Research Findings

Based on the findings of this research, the Tabarrā'īyyān were a popular and Sufi-leaning group serving the Safavid Kingdom. During the reign of Shah Tahmasp, the Tabarrā'īyyān transformed into an organized group and a powerful institution within the court and Safavid society, receiving special attention from the Shah. They had specific duties and were allocated salaries and stipends by the King. The actions of the Tabarrā'īyyān, alongside other actions such as the killing of Sunnis and the destruction of the tombs of Sunni scholars, intensified the enmity of the Uzbeks and Ottomans toward the Safavids and gave a religious color to their political rivalry. In the religious dimension, the behaviors of the Tabarrā'īyyān also highlighted the fatwas of *takfīr* (excommunication) against the Shia during this period.

From the middle to the end of the Safavid reign, due to the prominence of the role of Shia ulema in holding religious rituals and in relations with the Ottomans and peace treaties with them, the Tabarrā'īyyān, as a governmental movement, suffered a decline. Nevertheless, during this period, the culture of *tabarrā* and the Shia rituals that the Tabarrā'īyyān played a role in shaping continued in the form of religious ceremonies and *ta'ziyeh* (passion plays), but under the supervision of the ulema and not in the form of the street activities of the Tabarrā'īyyān.

Discussion of Results and Conclusions

During the establishment period of the Safavid government, the Tabarrā'īyyān were their executive and propaganda arm for implementing the policy of religious conversion in Iran. Some of their actions during this period did not comply with religious and jurisprudential principles. The compulsion of Sunni scholars to perform *tabarrā* and their execution were primarily based on the spirit and motivations of Shah Ismail Safavi, who sought to establish dominance over the Iranian realm and achieve its political and religious unification.

The actions of the Tabarrā'īyyān during this era intensified religious enmities. The Uzbeks and Ottomans justified war against the Iranians and the Safavids by citing these behaviors and obtaining *takfīr* fatwas against the Shia from some Sunni scholars.

As this period passed, the Safavid government gained more stability and rationality, and religious scholars gained more influence in the religious affairs of the Safavid government. This led to the Safavids moving away from violent acts concerning *tabarrā*. During the brief reign of Shah Ismail II, the Tabarrā'īyyān faced a prohibition of activity and restriction, which was lifted after his death. However, the influence of Shia ulema in the Safavid court, the delegation of religious programs to them, and the diplomatic relations between the Safavids and the Ottomans—including the commitment to refrain from *tabarrā* in their peace treaties—led the Tabarrā'īyyān to be removed from the special group under the government. They gradually integrated into the Shia religious society and lost their political prominence.

نقش و تأثیر سیاسی مذهبی تبرائیان در حکومت صفویه

اکبر بیات^{ID}، دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

akbar.bayat@gmail.com

شکوه‌السادات اعرابی‌هاشمی^{ID*}، استادیار گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

Sh.arabi@phu.iaun.ac.ir

فیض‌الله بوشاسب‌گوشه، دانشیار گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

f.boushasb@yahoo.com

چکیده

پس از تأسیس پادشاهی صفویه توسط شاه اسماعیل اول، بهره‌گیری از تبری برای ایجاد تمایز مذهبی، موجب شکل‌گیری گروهی به نام تبرائیان شد که وظیفه اظهار تبری و مجازات سرپیچی‌کنندگان از آن را بر عهده داشتند. رفتارهای تبرائیان در این دوره، تأثیرات دینی و سیاسی در داخل و خارج از قلمرو ایران داشت که نیاز به بررسی و تحلیل دارند. این مقاله در بررسی این مسئله به این سؤال اصلی می‌پردازد که «نقش و تأثیر سیاسی و مذهبی تبرائیان در حکومت صفویه چگونه بود؟». این پژوهش با روش کتابخانه‌ای به این سؤال پاسخ می‌دهد. نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد تبرائیان در دوره ابتدایی صفویه گروهی در خدمت حکومت بودند که برنامه تغییر مذهب در ایران را دنبال می‌کردند. اظهار تبری در همراهی با لشکر نظامی صفویان، مجالس دینی و حکومتی و همراهی علما و امرا از وظایف آن‌ها بود. رفتارهای تبرائیان در این دوره به تقابل‌های سیاسی صفویه با ازبکان و عثمانی رنگ مذهبی داد و فتوای تکفیری علیه شیعه را شدت بخشید. همچنین آزارها و سخت‌گیری‌ها را برای شیعیان در خارج از قلمرو ایران بیشتر نمود. تبرائیان بعد از دوره محرومیت و ممنوعیت در دوران پادشاهی اسماعیل دوم، به‌مرور نقش حکومتی خود را از دست دادند و به‌واسطه واگذاری امور دینی به علما، در جامعه مذهبی شیعه ادغام شدند.

واژه‌های کلیدی: تبرائیان، صفویه، شاه اسماعیل، تبری، شیعه و سنی.

* نویسنده مسئول

مقدمه

تبرائیان گروهی بود که در دوران پادشاهی صفویه، به‌ویژه دوره ابتدایی تأسیس آن، وظیفه اظهار تبری و لعن و بدگویی از خلفای اهل سنت را بر عهده داشتند. افزون‌بر این، آن‌ها به مجازات کسانی که با اظهار تبری همراهی نمی‌کردند، می‌پرداختند (روملو، ۱۳۸۴، ج. ۹۷۷/۱). تبرائیان در ابتدای تأسیس فرمانروایی صفویه، نیرویی در خدمت حکومت بودند و حقوق و مقرری از ناحیه دربار صفوی دریافت می‌کردند و در مناسبت‌ها از هدایا و نذورات پادشاه بهره‌مند می‌شدند. آن‌ها در بازار و خیابان‌ها، مجالس حکومتی، مجالس وعظ و در همراهی علما و امرا با صدای بلند شروع به لعن و طعن به خلفای سه‌گانه و عایشه می‌کردند. مردم نیز باید با گفتن «بیش باد و کم مباد!» آن‌ها را در این اظهار تبری همراهی می‌کردند، و گرنه ممکن بود با مجازات مرگ روبرو شوند (منشی قمی، ۱۳۸۳، ج. ۵۹۲/۱). در واقع تبرائیان در این دوره نیرویی عقیدتی بود که با اظهار تبری، سیاست صفویه برای تغییر مذهب ایرانیان را اجرا می‌کردند (Abisaab, 2004, p. 26). اقدام‌های تبرائیان افزون‌بر خشونت‌ها و خون‌ریزی‌هایی که در داخل قلمرو صفوی رقم زد، موجب برانگیختن خشم و کینه حکومت‌های سنی‌مذهب در غرب و شرق ایران شد و به رقابت‌ها و جنگ‌های آن‌ها با صفویان جلوه مذهبی داد. در این دوره، سب و لعن تبرائیان فتواهای تکفیر شیعیان در میان علمای اهل سنت را گسترش داد و به تبع آن، قتل عام و غارت شیعیان در حمله‌های ازبکان در شرق ایران و عثمانیان در غرب ایران شدت پیدا کرد. براین اساس، هدف این پژوهش تحلیل و بررسی نقش سیاسی و مذهبی تبرائیان در حکومت صفویه است و به این سؤال می‌پردازد که «نقش و تأثیر سیاسی و مذهبی تبرائیان در حکومت صفویه چگونه

بود؟». برای پاسخ به این سؤال، با روش کتابخانه‌ای به گردآوری و تحلیل اطلاعات می‌پردازیم. این پژوهش از نوع پژوهش بنیادی است که با روش توصیفی تفسیری به تحلیل اطلاعات تاریخی و تحلیل آن‌ها می‌پردازد. این پژوهش در گردآوری داده‌ها به منابع تاریخی طرفداران صفویه تکیه دارد و کتاب‌های تاریخی نگاشته شده در عصر صفوی از اولویت برخوردارند.

در بررسی پیشینه این تحقیق تنها به مقاله «The Tabarra'iyān and the Early Safavids» از جانسون دست یافتیم که به توصیف تبرائیان و فعالیت‌های آن‌ها در ابتدای صفویه می‌پردازد؛ بااین حال بر نقش و تأثیر سیاسی مذهبی آن‌ها کمتر متمرکز شده است و فقط دوره ابتدایی صفویه را بررسی کرده است (Johnson, 1994, p. 47-71). این مقاله با ترجمه ندا بدیعیان‌فر و با عنوان «تبرائیان و صدر صفویه» در کتاب گفتارهایی در تاریخ عصر صفوی منتشر شده است (کرمی، ۱۴۰۳، ج. ۴۷۹-۵۱۵). به غیر از این مقاله، به پژوهشی که به صورت مستقیم به بررسی نقش سیاسی مذهبی تبرائیان در حکومت صفویه می‌پردازد، دست نیافتیم و تنها در بعضی از کتاب‌ها و مقاله‌ها به اقتضای بحث به معرفی مختصر تبرائیان یا اقدام‌های آن‌ها پرداخته شده است. به‌طور نمونه، جانسون در مقاله «Sunni survival in Safavid Iran: Anti-Sunni activities during the reign of Tahmasp» حضور اهل سنت در دوره شاه طهماسب و درگیری آن‌ها با تبرائیان را گزارش کرده است (Johnson, 1994, p. 123-133). همچنین، رسول جعفریان در کتاب صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست به مناسبت رسمیت مذهب تشیع در ایران، به بحث درباره تبرائیان پرداخته است (جعفریان، ۱۳۷۹، ج. ۳۹-۳۶/۱). ثواقب و مروتی نیز در مقاله «اقدامات شاه

اسماعیل اول صفوی در تغییر وضعیت مذهبی و ترویج تشیع امامی در ایران» توضیح مختصری درباره تبرائیان داده‌اند (ثواقب و مروّتی، ۱۴۰۳، ص. ۹-۴۱). آژند نیز در کتاب نمایش دوره صفوی گزارشی از نمایش‌های تبرائی این دوره ارائه داده است (آژند، ۱۳۸۵، ص. ۶۸-۶۹). در مقالات و کتاب‌های دیگری نیز در حد بسیار مختصر به معرفی تبرائیان پرداخته شده است که آن‌ها را به‌عنوان پیشینه تحقیق نمی‌توان به حساب آورد.

معنای لغوی و دینی تبری

از آنجاکه تبرائیان گروهی به عمل و وظیفه تبری منسوب شده‌اند، لازم است ابتدا معنای لغوی و دینی تبری توضیح داده شود. واژه تبری از ماده «بری» و مصدر باب تَفَعَّل است. در مفهوم لغوی، این ماده به معنای دوری و اجتناب کردن از امر ناخوشایند است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۱۲۱). براین اساس، در فقه، به پاک کردن اشیا از نجاست، استبراء گفته می‌شود. تبری را در عربی و فارسی گاهی با الف به صورت «تبررا» هم می‌خوانند و در رسم الخط فارسی، نوشتن آن با الف هم صحیح است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج. ۴/۶۳۶۹)؛ اما تلفظ صحیح این واژه به صورت تبری است؛ زیرا طبق قواعد صرفی در مصدر ناقص واوی باب تفعّل، واو لام الفعل قلب به یاء می‌شود و یاء ماقبل خود را مکسور می‌کند؛ همچنان که در مصدر ناقص یائی آن نیز یاء ماقبل خود را مکسور می‌کند، مانند «تَرَجُّو» ← «تَرَجُّی» ← «تَوُگِی» و «تَوُگِی» (طباطبایی، ۱۳۸۱، ص. ۷۹). از این جهت باید گفت استعمال تبرراً در نقش مصدر این باب، صحیح نیست و در صورت استعمال باید آن را فعل ماضی باب تَفَعَّل به حساب آورد (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج. ۷۲/۱۴). در اصطلاح دینی تبری به معنای بیزاری از باطل و دشمنان دین و

دوری گزیدن از آن‌هاست. این معنا ریشه در قرآن کریم دارد و بسیاری از آیات قرآن کریم را می‌توان با آن در ارتباط دانست؛ چنانچه نام دیگر سوره توبه (نهمین سوره از قرآن کریم) سوره «برائت» است؛ زیرا با برائت خدا و پیامبرش (ص) از مشرکان آغاز می‌شود. در مجموع در ۲۰ سوره (مجموعاً در ۲۷ آیه)، ماده برائت و مشتقات آن ۳۰ بار آمده است. در روایات نیز تأکید بسیاری بر اهمیت تبری شده است. در حدیثی از پیامبر اکرم (ص) تبری از مهم‌ترین و استوارترین رشته‌های ایمان ذکر شده است (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج. ۳/۳۲۵). بعضی براساس حیطه و جایگاه تبری آن را به سه بُعد قلبی، عملی و لسانی تقسیم کرده‌اند که شرح آن عبارت است از:

۱. تبری قلبی: به معنای تنفر و انزجار درونی از باطل و مسیر آن است که در روایات به «البُغْض فی الله» از آن یاد می‌شود (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج. ۳/۳۲۴). بُعد قلبی تبری مهم‌ترین بُعد آن است؛ چون بدون آن، ابعاد دیگر تبری اصالت ندارد و می‌تواند بر پایه نفاق باشند؛ البته در مقابل، ابعاد دیگر تبری نیز در تقویت و تکمیل بُعد قلبی تبری مؤثرند (مسائلی، ۱۳۹۳، ص. ۲۳)؛
۲. تبری عملی: به معنای دوری جستن از کجی‌ها و انحراف‌های رفتاری اهل باطل است. نتیجه و ثمره تبری قلبی و لسانی، در اعمال و رفتار انسان ظاهر می‌شود؛ یعنی شخص با تبری و دوری جستن از کجی‌ها و انحراف‌های رفتاری اهل باطل، به اعمال صالح و الهی دست خواهد یافت (مسائلی، ۱۳۹۳، ص. ۱۴۸)؛
۳. تبری لسانی: به معنای اظهار روی گردانی از باطل در گفتار است، اظهار تبری لسانی به دو صورت سلبی و ایجابی می‌تواند محقق شود. به صورت سلبی، مؤمنان از بیان سخنانی که نشان از علاقه و محبت آن‌ها به دشمنان دین است، اجتناب می‌ورزند و به صورت ایجابی، مخالفت خویش را با اهل باطل

بیان کرده و جدایی خویش را از آن‌ها اعلام کنند. تبری لسانی یکی از ابعاد تبری شمرده می‌شود؛ ولی در واقع اظهار تبری قلبی و عملی است و حقیقت تبری به شمار نمی‌آید. به این معنا که افرادی ممکن است از روی نفاق یا اغراض دیگر اظهار تبری لسانی داشته باشند؛ اما در قلب، محبت باطل را داشته باشند و در رفتار عملی نیز از باطل فاصله نگرفته باشند، بلکه تابع آن باشند. براین اساس، بعضی معتقدند اصل تبری یعنی تبری قلبی و عملی هیچ محدودیتی ندارد؛ ولی اظهار آن یعنی تبری لسانی با توجه به شرایط زمانی و مکانی محدودیت‌هایی دارد. اظهار روی گردانی از باطل، با تعبیر و الفاظ متفاوتی می‌تواند صورت بگیرد. بعضی از صورت‌های اظهار تبری همچون دشنام‌گویی و تهمت زدن با اخلاق و ادب دینی مغایرت دارد و تبعات سوءتبلیغی آن نیز بیش از منفعتی است که با اظهار تبری برای مذهب و دین حاصل می‌شود. ازاین جهت نهی‌های فراوانی درباره این روش اظهار تبری در دستورات قرآنی و روایی وجود دارد (مسائلی، ۱۳۹۳، ص. ۴۰-۹۵). یکی از آیاتی که دراین باره به آن استدلال می‌شود، آیه ۱۰۸ سوره انعام است که از دشنام‌گویی مسلمانان به بت‌ها نهی می‌کند. می‌توان از این آیه نوعی اولویت تحریم را درباره هتک مقدسات ادیان و مذاهب الهی استنباط کرد؛ زیرا باوجود اینکه بت‌پرستی از بزرگ‌ترین گناهان است، خداوند متعال از دشنام دادن به بت‌ها نهی می‌فرماید؛ پس بی‌تردید هتک مقدسات هر ملت و گروهی جایز نیست؛ چه موحد باشد و چه ملحد و مشرک، چه مسلمان باشد و چه از صاحبان ادیان دیگر (جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج. ۵۳۳/۲۶).

در کنار دشنام‌گویی یکی از تعبیری که مردم با آن به اظهار تبری می‌پردازند، لعن است. بعضی با پذیرش منع از دشنام‌گویی در اظهار تبری، از لعن به

مخالفان مذهبی طرف‌داری می‌کنند و بر معنای نفرینی لعن که متفاوت از دشنام‌گویی است تکیه و تأکید دارند. لعن نوعی نفرین است؛ ولی از جهت مصداقی گاهی با دشنام‌گویی تطابق دارد، به‌ویژه هنگامی که به‌صورت آشکار و با تصریح به نام اشخاص بیان شود، یکی از مصادیق توهین و دشنام به شمار می‌آید و آسیب‌های دشنام‌گویی را به دنبال دارد (مسائلی، ۱۳۹۳، ص. ۴۳-۱۳۳). از شواهد این موضوع این است که در کتاب‌های مرجع لغت عرب، یکی از معانی لعن، سب و دشنام‌گویی دانسته شده است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج. ۱۴۱/۲). درمجموع، لعن هنگامی که در قالب مناجات بیان شده و مخاطب و شنونده آن فقط خداوند است، مصداق نفرین است؛ ولی هنگامی که به‌صورت اجتماعی و با تصریح به اسامی افراد بیان می‌شود، مصداق دشنام‌گویی نیز هست. به‌گونه‌ای که لعن‌کنندگان نیز اگر به افراد مورد احترام آن‌ها لعن شود، تلقی دشنام‌گویی از آن‌ها دارند (مسائلی، ۱۳۹۳، ص. ۳۷). براین اساس، امام علی (ع) در جنگ صفین اصحابش را از دشنام‌گویی و لعن اهل شام منع کرد و به‌جای آن خواستار تبیین‌گری درباره انحراف آن‌ها شد؛ زیرا برخلاف دشنام‌گویی و لعن که تنها بر تعصبات و توهین‌ها می‌افزاید، حق را روشن می‌کند (منقری، ۱۴۰۳، ص. ۱۰۳)؛ اما باوجود تقسیم‌بندی سه‌گانه تبری و محدودیت‌هایی که درباره تبری لسانی بیان شد، در فهم عمومی، دیدگاه‌های نادرست زیر درباره تبری وجود دارد:

۱. عموم مردم تبری را محدود به بُعد تبری لسانی می‌دانند و هنگامی که از عمل به وظیفه تبری سخن گفته می‌شود، به سایر ابعاد تبری توجهی ندارد؛
۲. عموم مردم تبری لسانی را مساوی با لعن‌گویی تلقی می‌کنند و از نقش روشنگری و تبیین در تبری لسانی غافل هستند؛

۳. بعضی از مردم به محدودیت‌های دینی در اظهار تبری توجهی ندارند.

با تحلیل گزارش‌های تاریخی دوره صفوی، شاهد نفوذ این دیدگاه‌های نادرست در عصر صفوی - به‌ویژه دوران ابتدایی آن - هستیم. در این دوره، وظیفه تبری ممحض در برائت لسانی انگاشته می‌شد و در مصادیق برائت لسانی نیز به لعن و سب به خلفای اهل سنت تکیه شده و به محدودیت‌ها و قوانین دینی اظهار تبری توجهی نمی‌شد (قاسمی گنابادی، ۱۳۸۷، ص. ۶۶).

سیاست مذهبی صفویه و شکل‌گیری تبرائیان

تأسیس گروه تبرائیان با آغاز حکومت صفویه همراه بود و آن‌ها در دوران حکومت شاه اسماعیل (۹۰۷-۹۳۰ ق/۱۵۰۱-۱۵۲۴ م) و شاه طهماسب صفوی (۹۳۰-۹۸۴ ق/۱۵۷۶-۱۵۲۴ م) جایگاه و منزلت ویژه اجتماعی داشتند (جعفریان، ۱۳۷۹، ج. ۳۴/۱). مؤسس سلسله پادشاهی صفویه، شاه اسماعیل معتقد به ترویج و گسترش مذهب تشیع با زور و اجبار و تهدید بود. شاه اسماعیل از همان ابتدای پایه‌گذاری حکومت خویش در تبریز اظهار تبری به‌صورت لعن و دشنام را یکی از اصول حکومتی صفویه قرار داد و فرمان صادر کرد که در تمام ممالک محروسه باید خطبه‌ها حاوی لعن بر خلفا و مخالفان شیعه باشد و هرکس با این کار مخالفت کند باید کشته شود (منشی قمی، ۱۳۸۳، ج. ۷۳/۱). در گزارش اعلام رسمی حکومت صفوی در مسجد تبریز آمده است: «نواب گیتی‌ستان شمشیر برهنه در دست گرفته که تبرا کنند و هرکس تبرا نکند کشته خواهد شد. پس تمامی خلق تبرا نموده لعن بر ابوبکر و عمر و عثمان... نمودند بیش باد گفتند. پس آن شهریار بلنداقبال سوار دولت شده درویش عشقی تبرائی تبرزین در دست گرفته

پیش پیش آن شهریار می‌رفت و تبرا می‌کرد تا آنکه نواب جهانبانی بر تخت سلطنت قرار گرفته...» (منتظر صاحب، ۱۳۸۴، ص. ۶۱). شاه اسماعیل در اجرای این حکم بسیار قاطع بود و هیچ تسامحی را در این‌باره برنمی‌تافت. این درحالی بود که در ابتدای حکومت صفوی بیشتر مناطق ایران سنی‌مذهب بودند و تشیع به‌عنوان مذهب فراگیر و اکثریت در ایران درنیامده بود. از این‌جهت، بعضی نزدیکان شاه اسماعیل به او توصیه کردند که برای گسترش پیدا کردن قدرت حکومت و جلوگیری از برانگیخته شدن احساسات مردمی علیه حکومت صفوی، اقدام‌های خویش در اجبار به تبری و لعن را به تأخیر بیندازد و در این‌باره تسامح داشته باشد؛ ولی شاه اسماعیل با رد این درخواست بیان می‌کند: «من پادشاهی و شهریاری را از برای ترویج دین مبین و لعن دشمنان اهل بیت طیین - صلوات الله علیهم اجمعین - می‌خواهم و اگر این نباشد آن به چه کار من آید (ناجی، ۱۳۸۷، ص. ۱۵۹).

شاه اسماعیل در آغاز حکومتش با ارسال نامه‌هایی به حاکمان مناطق مختلف ایران، شرط اصلی مصالحه با آن‌ها و بقای حکومت‌شان را تبری آن‌ها از خلفا بیان می‌کند؛ و در غیر صورت کشته خواهند شد (منتظر صاحب، ۱۳۸۴، ص. ۶۱). شاه طهماسب، جانشین شاه اسماعیل، نیز همچون پدرش تعصب خاصی به تبری داشت و سیاست الزام و اجبار در اجرای آن را دنبال می‌کرد و هیچ تسامحی در این‌باره را برنمی‌تافت. طبق نقلی تاریخی در هنگام حمله سلطان سلیمان به ایران، یکی از نزدیکان شاه به او مشاوره می‌دهد که برای کاهش دشمنی مدتی لعن بر خلفا را ترک کند؛ ولی طبق این گزارش به‌شدت برآشفته می‌شود و قصد کشتن او را در همان مجلس داشت. این فرد طرد شده و شاه دیگر با وی معاشرت نمی‌کند (منشی قمی، ۱۳۸۳، ج. ۲۶۳/۱).

براساس این سیاست، در همان ابتدای تاج‌گذاری شاه اسماعیل صفوی گروهی به نام تبرائیان برای اجرای فرمان شاه تشکیل یافتند که هم وظیفه تبلیغ تبری و اعلام آن را بر عهده داشتند و هم امتحان و آزمایش مردم و علما و امرا در این باره، و مجازات متخلفان از وظایف آن‌ها بود. در واقع می‌توان گفت تبرائیان سیاست اجبار به تغییر مذهب را با تکیه به اظهار تبری اجرا می‌کردند. در دوره پیش از صفوی گرایش‌های ولایی شیعه در میان بسیاری از علمای اهل سنت ایران پررنگ بود که از آن با تعبیر «تسنن دوازده‌امامی» یاد می‌شود (جعفریان، ۱۳۷۸، ص. ۲۵۵)؛ اما اظهار تبری از خلفا با بقای بر مذهب اهل سنت هم‌خوانی ندارد و برخلاف اظهار تولی به امامان اهل بیت (ع) که با مذهب اهل سنت تنافی ندارد، اظهار تبری به منزله تغییر مذهب تلقی می‌شد (Abisaab, 2004, p. 26).

وظایف و اقدامات تبرائیان

با آغاز حکومت صفوی شیعیان تبری از حالت تقيه خارج شده و در اظهار لعن و طعن صورت تهاجمی گرفتند. (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۴/۴۶۸). تبرائیان در ابتدا مأمور بودند که در کوچه و بازار بگردند و با آواز بلند لعن و طعن بر خلفای سه‌گانه و مخالفان مذهبی شیعه داشته باشند و هرکس که لعن و طعن تبرائیان را می‌شنید باید به صدای بلند می‌گفت: «بیش باد و کم مباد!» و هرگاه در این گفتار تأمل و تغافل روا می‌داشت خونس بی‌درنگ به دست تبرداران و قورچیان شاه ریخته می‌شد (مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۴۰۶، ص. ۱۴۹؛ شرلی، ۱۳۸۷، ص. ۲۳۶). تبرائیان این سیاست حکومتی را در تمام مناطق تصرف‌شده صفویه به اجرا درمی‌آوردند. آن‌ها پس از فتح شهرها در مساجد و مجالس رسمی شروع به لعن و طعن به خلفا می‌کردند و علما در صورت

همراه نشدن با آن‌ها کشته می‌شدند. یکی از گزارش‌های معروف در این باره مربوط به قتل خطیب معروف هرات به نام حافظ زین‌الدین علی زیارتگاهی است. در سال ۹۱۹ ق، با فرار از یک‌ها شهر هرات بدون مقاومت جدی به تصرف صفویان درآمد (حسینی خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲، ج. ۱/۴۵۰). پیش از آمدن شاه، نماینده‌ای از صفویان به این شهر وارد شد و مورد استقبال قرار گرفت. او مردم و علما و خواص شهر را به مسجد جامع فراخواند. در آنجا خطیب معروف شهر حافظ زین‌الدین بر فراز منبر رفت و منشور فتح‌نامه صفوی را برای مردم خواند. بلافاصله یکی از تبرائیان برخاست و بعد از مدح اهل بیت (ع) شروع به سب و لعن خلفا کرد و از خطیب یاده‌شده که بر منبر بود، خواست که او نیز همین سخنان را بیان کند؛ ولی خطیب حاضر به این کار نشد. به همین دلیل تبرائیان ریش و گریبان او را گرفته از منبر پایین کشیدند و در همان پای منبر «بنابر عدم ارتکاب لعن به امر قلی جان بیگ [فرستاده پادشاه] به قتلش رسانیده جسدش را مداحان و تبرائیان در چهارسوق هرات به آتش تعصب تشیع سوزانیدند» (جناب‌دی، ۱۳۷۸، ص. ۲۴۴؛ واله قزوینی، ۱۳۷۲، ص. ۱۹۸). طبق گزارشی دیگر، خطیب یادشده هنگامی که امر به لعن می‌شود، لحظه‌ای توقف کرده و با اجازه از علمای حاضر مرتکب آن می‌شود؛ ولی این کار به مذاق تبرائیان خوش نمی‌آید (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۳۴۹). با حضور شاه اسماعیل در هرات، همین مجازات برای شیخ الاسلام هرات، یحیی بن محمد بن مسعود تفتازانی (نواده متکلم معروف) در نظر گرفته می‌شود و او را به سبب تبری و لعن نکردن خلفا، به امر پادشاه به قتل رساندند (واله قزوینی، ۱۳۷۲، ص. ۱۹۹). در این دوران در نواحی دیگری نیز علمای اهل سنت به جرم پایبندی بر مذهب تسنن و تبری

نجستن به قتل رسیدند. همچون قتل خطبای کازرون که در سال ۹۰۹ ق اتفاق افتاد. بعضی از منابع تاریخی جرم تسنن را به عنوان علت قتل آن‌ها ذکر کرده‌اند (منشی قمی، ۱۳۸۳، ج. ۸۰/۱)؛ ولی میرزا بیگ جناب‌دی شرح بیشتری می‌دهد و می‌نویسد: «خطبای کازرون را بواسطه غلوئی در مذهب اهل سنت و سلوک در مقابل امر واجب الاتباع به لعن و طعن خلفای ثلث و معاویه، امر به قتل فرمودند» (جناب‌دی، ۱۳۷۸، ص. ۱۶۹). به نظر می‌رسد اعمال خشونت‌بار تبرائیان و قتل اهل سنت به دلیل تبری نجستن، محدود به دوره ابتدایی حکمرانی شاه اسماعیل صفوی بوده است، و منابع تاریخی سخنی درباره خون‌ریزی مذهبی براساس تبری در زمان شاه طهماسب و سایر پادشاهان صفوی ندارند؛ باین حال، در تمام دوره پادشاهی شاه اسماعیل و طهماسب صفوی، حضور تبرائیان همچنان پررنگ بود و یکی دیگر از وظایف تبرائیان آن بود که در هنگام رفت‌وآمد علما و امیران، با آن‌ها همراه شده و با صدای بلند لعن می‌فرستادند. به‌گونه‌ای که این موضوع به یکی از آداب سیاسی و اجتماعی در آمده بود (احسانی، ۱۴۰۵، ج. ۱۰/۱؛ بحرانی، ۱۹۹۸، ج. ۱۱۱/۲). بر پایه این گزارش‌ها جانسون معتقد است که در زمان شاه طهماسب، تبرائیان به گروهی سازمان‌دهی شده و نهادی قدرتمند در دربار و جامعه صفوی تبدیل شدند و شاه توجه خاصی به آن‌ها داشت (Johnson, 2004, p. 68).

مناسبات تبرائیان با ساختار نظامی و حکومتی

در دوران پادشاهی شاه اسماعیل صفوی تبرائیان با قزلباشان (نیروی نظامی اصلی صفویان) همکاری نزدیکی داشتند و از گزارش‌های تاریخی برمی‌آید که حضور تبرائیان در لشکر نظامی شاه اسماعیل پررنگ بوده است؛ زیرا همان‌گونه که بیان شد آن‌ها وظیفه

اجرای سیاست تبری در مناطق تصرف‌شده، و آزمایش و تفتیش موضع علما و امرا درباره تبری را بر عهده داشتند (واله قزوینی، ۱۳۷۲، ص. ۱۹۹). حضور تبرائیان در سپاه شاه اسماعیل نیز در کانون توجه دشمنان آن‌ها بود، ازاین جهت هنگامی که ازبک‌ها دوباره هرات را تصرف می‌کنند، بسیاری از تبرائیان را به همراه قزلباشان کشتند (منشی قمی، ۱۳۸۳، ج. ۲۶۱/۱؛ واله قزوینی، ۱۳۷۲، ص. ۲۲۵). تبرائیان در سپاه شاه طهماسب حضور ثابتی داشتند؛ چنانچه در بهار سال ۹۳۶ ق وقتی شاه طهماسب برای سان دیدن از لشکر خویش در نزدیک هرات دیدن می‌کند، طبق گزارشی، حدود چهارصد نفر از تبرائیان جزو سپاه‌لشکر پادشاه بودند (منشی قمی، ۱۳۸۳، ج. ۲۰۳/۱). تبرائیان در دوره شاه طهماسب صفوی نظم خاصی پیدا کرده بودند و افزون‌بر وظایف مشخصی که داشتند، از ناحیه پادشاه برای آن‌ها حقوق و مقرری تعیین شده بود. معمولاً در شب‌های جمعه، هدیه‌هایی به آن‌ها اعطا می‌شد (منشی قمی، ۱۳۸۳، ج. ۵۹۲/۱). در مجالس مهم و رسمی نیز در قبال اظهار تبری و خواندن اشعار در این باره به آن‌ها هدیه‌ها و صله‌های باارزشی داده می‌شد (منتظر صاحب، ۱۳۸۴، ص. ۱۶۸). همین موضوع موجب شده عده‌ای به سبب انگیزه‌های مالی به این گروه بپیوندند (اسکندر منشی، ۱۲۷۶، ج. ۱۵۴/۱).

شخصیت‌های معروف تبرائیان

تبرائیان افرادی درویش و صوفی‌منش بودند که صدای بلند و رسا و احتمالاً آواز خوشی داشتند (اسکندر منشی، ۱۲۷۶، ج. ۱۵۴/۱). درباره طبقه‌بندی گروهی آن‌ها در گزارش‌های تاریخی اطلاعاتی ارائه نشده است؛ باین حال، گزارش‌هایی درباره بعضی از شخصیت‌های برجسته آن‌ها وجود دارد که به نظر

می‌رسد سرآمد تبرائیان در زمان خودشان بودند. یکی از آن‌ها فردی با نام «بابا عشقی تبرائی» یا «درویش عشقی تبرائی» است. او فردی شناخته‌شده نزد شاه اسماعیل و سرداران او بوده است و در فتوحات و مجالس رسمی با خواندن اشعار و اظهار تبری هدایا و صله دریافت می‌کرده است. در گزارشی آمده که در هنگام اعلام سلطنت صفویه در تبریز او تبریزین در دست گرفته پیش پیش شاه اسماعیل می‌رفت و تبری می‌کرد تا آنکه شاه بر تخت سلطنت نشست (منتظر صاحب، ۱۳۸۴، ص. ۶۱). در گزارش دیگری نیز آمده است که در فتح بغداد به دلیل خواندن قصیده‌ای، شاه به او خلعت پادشاهانه و صد تومان زر داده است (منتظر صاحب، ۱۳۸۴، ص. ۱۶۸). بابا عشقی تبرائی سرنوشتی دردناک داشت؛ زیرا در حمله عبید خان ازبک به هرات، وی که در این شهر قرار داشت، سپاه ازبک او را شناسایی کرده و به صورت فجیعی به قتل رسانید (روملو، ۱۳۸۴، ج. ۱۰۶۸۳/۲؛ واله قزوینی، ۱۳۷۲، ص. ۲۲۱). طبق نقلی، او برای تهیه آذوقه برای قزلباشان محاصره‌شده در قلعه هرات رفته بود؛ ولی در راه بازگشت وقتی به نزدیک دروازه رسید، سپاه ازبک خبردار شدند، «بابا عشقی را گرفته به خدمت عبید خان برده، فرمود که در برابر مردم قلعه، بابا عشقی را بند از بند جدا کردند...» (منتظر صاحب، ۱۳۸۴، ص. ۴۵۶). در گزارش سان دیدن شاه طهماسب صفوی از سپاهش در هرات از فردی به نام کبکی سبزواری یاد شده است که جلودار تبرائیان بود (منشی قمی، ۱۳۸۳، ج. ۲۰۳/۱)؛ باین حال، اطلاعاتی از وی در منابع تاریخی وجود ندارد. در متون تاریخی عصر صفوی از شخصیت دیگری به نام «درویش قنبر تبرائی» یاد شده است. او در دوران حکومت شاه اسماعیل دوم به سبب سیاست منع تبری که در ادامه از آن سخن خواهیم گفت، تنبیه و مجازات شد. او در

مجلس وعظ به دلیل خواندن شعری تبرائی که کنایه به میر مخدوم شریفی بود، توسط قورچیان (محافظان سلطنتی) -که برخلاف دوره شاه طهماسب، شاه بین آن‌ها و تبرائیان فاصله ایجاد کرده بود- کتک مفصلی می‌خورد (اسکندر منشی، ۱۲۷۶، ج. ۲۱۵/۱).

بازتاب‌های سیاسی رفتارهای تبرائیان

حکومت صفوی دو رقیب جدی در غرب و شرق ایران داشت. آن‌ها از ناحیه شرق همواره با چالش ازبکان و حملات آن‌ها روبه‌رو بودند. از طرف غرب نیز حکومت عثمانی تهدیدی برای قلمرو آن‌ها به شمار می‌آمد. فرمان شاه اسماعیل صفوی به لزوم لعن خلفا و اقدام‌های تبرائیان، در کنار کارهای دیگری همچون قتل اهل سنت و تخریب مقبره‌های علمای سنی، بر شدت دشمنی ازبکان و عثمانیان با صفویه افزود و به رقابت سیاسی آن‌ها رنگ تقابل مذهبی داد. در ناحیه شرق قدرت نظامی پادشاهان صفوی بر ازبکان غالب بود؛ باین حال، ازبکان با خروج سپاه اصلی صفویه از منطقه خراسان همواره به این منطقه یورش برده و به بهانه فعالیت‌های مذهبی صفویه، خشونت‌ها و خون‌ریزی‌های فراوانی را مرتکب می‌شدند. در سال ۹۱۹ق در زمان حکومت شاه اسماعیل ازبک‌ها به هرات حمله کردند و بسیاری از تبرائیان و قزلباشان را کشتند (منشی قمی، ۱۳۸۳، ج. ۲۶۱/۱؛ واله قزوینی، ۱۳۷۲، ص. ۲۲۵). این حملات در دوران حکومت شاه طهماسب نیز با بهانه‌های مذهبی ادامه داشت؛ چنانچه در سال ۹۳۶ق/۱۵۲۹م در حمله عبید خان ازبک به هرات، افراد بسیاری با احتمال کوتاهی در مذهب اهل سنت و تغییر مذهب‌شان کشته شدند. در این زمان حتی شیعه و تبرائی بودن به ابزاری برای دزدی و غارت ازبکان تبدیل شده بود و آن‌ها برای غارت اموال مردم اهل سنت، آن‌ها را تبرائی می‌خواندند (جناب‌دی، ۱۳۷۸،

ص. ۴۰۷). در همین حمله‌ها عبید خان ازبک در نامه‌ای به شاه طهماسب انگیزه خویش را از دشمنی با صفویه به امور مذهبی گره می‌زند و خطاب به شاه صفوی می‌گوید: «اگر [شاه] فرزند حضرت مرتضی علیه السلام‌اند آن بزرگوار کدام مرده را از گور به درآورده و سوخته‌اند و چند کس را ریش و ابرو تراشیده در گوش او حلقه انداخته خلیفه اسلام ساخت؟ کدام ناپاک بی‌نماز فحش‌گوی که در عمر خود یک رکعت نماز نگزارده است تبریایی ساخته مقبول خود گردانید...» (روملو، ۱۳۸۴، ج. ۱۱۹۱/۲).

ازطرفی دیگر، حکومت صفوی در غرب نیز با رقیب قدرتمند عثمانی روبه‌رو بود. سازمان‌دهی کردن تبرائیان و الزام همه مردم به لعن خلفا، موجب تشدید دشمنی عثمانی با صفویه شده بود. در آغاز حکومت صفوی، سلطان بایزید دوم روش مدارا با شاه اسماعیل صفوی را در پیش گرفت و دو طرف از رویارویی مستقیم با یکدیگر پرهیز می‌کردند. حتی بایزید دوم در ابتدای نامه‌ای انتقادی به شاه اسماعیل، فتوحات را به وی تبریک می‌گوید (اسپناچی، ۱۳۷۹، ج. ۵۱/۱)؛ بااین‌حال، اقدام‌های تحریک‌آمیز توسط شاه اسماعیل موجب تشدید تقابل مذهبی و کینه‌توزی عثمانیان می‌شد که می‌توان به ارسال سر شیبک خان ازبک برای سلطان بایزید عثمانی اشاره کرد (منشی قمی، ۱۳۸۳، ج. ۱۱۳/۱). با کنار رفتن بایزید دوم و به قدرت رسیدن سلطان سلیم عثمانی، تقابل سیاسی و مذهبی دو طرف شکل جدیدی پیدا کرد و سلطان عثمانی فعالیت‌های مذهبی شاه اسماعیل صفوی را بهانه‌ای برای کشتار هواداران صفویه در قلمرو عثمانی و جنگ با صفویه قرار داد. او در نامه‌ای به شاه اسماعیل لعن و سب شیخین را در کنار کارهایی همچون خون‌ریزی‌های شاه اسماعیل، دلیل کفر وی و لزوم محاربه با او می‌داند و

از فتوای علمای اهل سنت به کفر و ارتداد شاه اسماعیل و اتباع و حامیان او به دلیل این رفتارها سخن می‌گوید (فریدون بیگ، ۱۲۷۴ق، ج. ۳۸۰/۱). نتیجه این تقابل به جنگ چالدران انجامید که سپاه صفوی در آن شکست خورد؛ بااین‌حال، همچنان موضوع لعن و سب خلفا در طول فرمانروایی صفویان همواره یکی از چالش‌های میان آن‌ها و عثمانیان بود و در نامه‌های سلاطین عثمانی برای اعلان جنگ با صفویه، به عنوان علت جنگ مطرح می‌شد؛ چنانچه در نامه سلطان سلیمان قانونی عثمانی (۹۲۶ تا ۹۷۴ق) به شاه طهماسب صفوی از فتوای علما به کفر صفویه به دلیل سب شیخین سخن می‌گوید (فریدون بیگ، ۱۲۷۴ق، ج. ۱۹/۲). افزون‌بر این، در تمامی صلح‌نامه‌هایی که میان پادشاهان صفویه و عثمانی منعقد شده است اجتناب از سب و لعن خلفای سه‌گانه و عایشه یکی از تعهدات دولت صفوی بوده است که در مقابل آن، دولت عثمانی در بعضی از عهدنامه‌ها متعهد به تأمین امنیت زائران ایرانی و احترام به حقوق آن‌ها می‌شد؛ البته در دو پیمان استانبول یکم و ذهاب بدان علت که صفویان در موضع ضعف بودند، عثمانی‌ها در برابر خودداری صفویان از تبراجویی، بند و تعهدی برای حقوق زائران ایرانی قائل نشدند (تقی‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۲۸-۵۹).

از بعضی گزارش‌ها برداشت می‌شود که فعالیت تبرائیان موجب ناراحتی دوستان سیاسی صفویه نیز شده بود؛ چنانچه طبق گزارش کتاب *احیاء الملوک* در مدت اقامت سلطان محمود مهربانی (۱۴۶۴-۱۵۲۳م) - متحد سیاسی صفویه - در هند، تبرائیان جلودار و پیشگام هیئت بودند، این موضوع ناراحتی پادشاه گورکانی هند و امرا و درباریان او را در پی داشت. ازاین‌جهت سلطان محمود بعد از مدتی آن‌ها را از جلوداری هیئت همراه خود، دور کرد (سیستانی، ۱۳۸۳، ص. ۱۵۸).

بازتاب‌های دینی رفتارهای تبرائیان

در بُعد دینی چنانچه از نامه سلطان سلیم به شاه اسماعیل آشکار است، رفتارهای تبرائیان فتواهای تکفیر شیعه را در این دوره پررنگ کرده بود. این فتواها برای حمله به سرزمین‌های شیعی و غارت آن‌ها مورد استناد سلاطین عثمانی و حاکمان ازبک قرار می‌گرفت. یکی از این فتواها به صورت مشروح در ماجرای عبدالله خان ازبک به مشهد گزارش شده است. عبدالله خان ازبک در سال ۹۹۶ق به مشهد حمله‌ور شد و به غارت اطراف مشهد پرداخت. صلحاء و نقباء برای اینکه از غارت و تخریب بیشتر سپاه ازبک جلوگیری کنند، نامه‌ای موعظه‌آمیز برای ازبکان نوشتند. آن‌ها در این نامه از وقف بودن زمین‌های اطراف مشهد بر امام رضا(ع) و سیادت خادمان و مردم مشهد سخن گفته بودند (اسکندر منشی، ۱۲۷۶، ج. ۲/۳۹۷)؛ اما علمای ازبک در جواب آن‌ها مکتوبی فتوایی ارسال کردند که قتل و غارت حاکم ازبکان را به دلیل سب و لعن خلفا توسط تبرائیان توجیه می‌کرد (اسکندر منشی، ۱۲۷۶، ج. ۲/۳۹۰-۳۹۳). یکی از علمای مشهد به نام مولانا محمد مشکک رستم‌داری پاسخی برای این مکتوب علمای ازبک می‌نویسد و ضمن آنکه سب و لعن را رفتار عوام جاهل می‌داند، با استناد به سخنان بزرگان اهل سنت تکفیر شیعیان را براساس لعن و سب خلفا باطل می‌داند (اسکندر منشی، ۱۲۷۶، ج. ۲/۳۹۳-۳۹۸). در این واقعه ازبکان به واسطه نزدیکی لشکر صفوی، محاصره مشهد را رها کرده و بازگشتند؛ ولی چند ماه بعد، ازبکان مجدداً به مشهد یورش آورده و ضمن غارت مشهد و حرم رضوی(ع)، تعدادی از علمای مشهد از جمله مولانا محمد مشکک رستم‌داری را به قتل رساندند (منشی قمی، ۱۳۸۳، ج. ۲/۸۹۸). افزون‌بر اینکه سب و لعن توسط تبرائیان در

این دوره، مورد استناد علمای متعصب اهل سنت برای تکفیر شیعه بود و حکومت‌های سنی مذهب رقیب صفویان از این فتوا برای گسترش جنگ‌ها بهره می‌بردند، این رفتارها محدودیت‌ها و آزارها برای شیعیان در خارج از قلمرو حکومت صفوی را نیز شدت می‌بخشید؛ چنانچه در گزارشی آمده است که «علمای شیعه که ساکن مکه مشرفه بودند، برای علمای اصفهان که اهل محراب و منبر بودند، نامه نوشتند که شما در اصفهان به پیشوایان اهل سنت دشنام می‌دهید و ما در مکه به سبب این لعن و دشنام شما در عذاب هستیم» (بحرانی، ۱۹۹۸م، ج. ۲/۱۱۱).

دوره محرومیت و ممنوعیت تبرائیان

سومین پادشاه صفوی، شاه اسماعیل دوم (۹۴۳-۹۸۶ق) معروف به اسماعیل میرزا، نگاه مذهبی متفاوتی در مقایسه با پدر و پدربزرگش، یعنی شاه اسماعیل اول و شاه طهماسب داشت. دوره کوتاه حکومت او که حدود یک سال و شش ماه طول کشید، به تبرائیان بسیار سخت گذشت (جناب‌دی، ۱۳۷۸، ص. ۵۸۴). شاه اسماعیل دوم متهم به گرایش به مذهب اهل سنت و عدول از تشیع بود، هرچند هیچ‌وقت تغییر مذهبی خویش را اعلام نکرد. بعضی از تاریخ‌نویسان عدول شاه اسماعیل دوم از اندیشه‌های شیعی را تحت‌تأثیر میر مخدوم شریفی می‌دانند که در دوران حکومت وی به صدارت پادشاه برگزیده شد (اسکندر منشی، ۱۲۷۶، ج. ۱/۳۲۹). میر مخدوم درباره قدرت و نفوذش بر پادشاه در زندگی نامه خود نوشتش می‌نویسد: «وی همه مناصب عالیہ شرعی و عرفی را به من واگذار کرده، من معلم و شیخ و مفتی و صدر و وزیر و طیب و منجم و شاعر و مصاحب داماد، بلکه عزیزتر از خودش برای او شدم» (جعفریان، ۱۴۰۰، ص. ۱۳۷). میر مخدوم

شریفی پس از مرگ شاه اسماعیل دوم به سرزمین عثمانی فرار کرد و در آنجا بر ضد شیعه به فعالیت پرداخت. از وی در استانبول استقبال شد و منصب قضاوت یافت (جعفریان، ۱۳۷۹، ج. ۷۴/۱). وی در سال ۹۸۷ق کتابی را با نام *النواقض علی الروافض* نگاشت و ضمن رد مذهب شیعه، به هجمه علیه شاه اسماعیل اول و شاه طهماسب پرداخت. (شوشتری، ۱۴۲۶ق، ج. ۲۴۹/۲). شاه اسماعیل دوم هم‌زمان با انتصاب شخصیت‌های متهم به تسنن به وزارت خویش، علمای متعصب شیعه را از دربار خود دور کرده و به ضبط کتاب‌های آن‌ها پرداخت. یکی از این افراد سید حسین مجتهد کرکی عاملی (متوفی: ۱۰۰۱ق) بود که میرزا عبدالله افندی دربارهٔ برخورد شاه با او می‌نویسد: «شاه برای وی پیغام داد که نباید اجازه بدهی که تبرائی دنبال رکاب تو حرکت کند؛ در غیر این صورت اجازه قتل تو را خواهم داد؛ اما او حاضر به ترک این کار نشد» (افندی، ۱۴۰۱ق، ج. ۷۳/۲). در دوران شاه اسماعیل دوم حقوق تبرائیان قطع شد و آن‌ها نقش خویش را در مجالس رسمی همچون مجالس وعظ از دست دادند. شاه دربارهٔ تبرائیان می‌گفت: «مرا با طبقه تبرائی که لعن را سرمایهٔ معاش ساخته‌اند صفائی نیست.» حتی او حقوق و نذوراتی برای کسانی قرار داد که تاکنون به لعن نپرداخته بودند. این موضوع موجب شد که طمع‌کارانی نام سنی بر خود بگذارند تا از این وجوه نذری بهره‌مند شوند (اسکندر منشی، ۱۲۷۶، ج. ۲۱۵/۱).

دربارهٔ محدودیت‌های شاه اسماعیل دوم برای تبرائیان گزارش شده که شاه بعد از مشاوره با میر مخدوم شریفی برای افزایش نفوذ خود در ممالک اسلامی، سران حکومتی و نظامی را فراخواند و از آن‌ها دربارهٔ ممنوعیت سب و لعن نظر خواست؛ ولی «آن جماعت چون از سطوت و سیاستش اندیشناک

بودند به لا و نعم زبان نمی‌گشودند» (جنابدی، ۱۳۷۸، ص. ۵۸۳). در نهایت شاه فرمانی عمومی در ممنوعیت سب و لعن و مجازات تبرائیان عامل به این رفتارها صادر کرد. طبق گزارش *روضه الصفویه* شاه در حکم خویش آورده بود که «تبرائیان من بعد سب و شتم خلفای ثلثه و آنان که شیعه سب ایشان را جایز می‌داند زبان نگشایند و از هر کس لعن و طعن صادر گردد تیغ بندان آستان خلافت نشان سرش از تن جدا سازند». این حکم برای سرزمین‌ها و ممالک عراق و کرمان و فارس و خراسان و آذربایجان ارسال شد و قورچیان (محافظان ویژهٔ سلطنتی) متصدی اجرای این فرمان شدند. این حکم شاه نارضایتمندی مردم و نیروهای حکومتی را فراهم ساخت و اتهام تغییر مذهب او را تقویت می‌کرد؛ ولی هیچ‌کس جرئت مخالفت مستقیم با شاه را نداشت (جنابدی، ۱۳۷۸، ص. ۵۸۱)؛ باین حال، شاه برای کاسته شدن از اعتراضات مدتی میر مخدوم شریفی را حبس می‌کند (منشی قمی، ۱۳۸۳، ج. ۶۴۹/۲)؛ ولی از تقابل با تبرائیان دست برنمی‌دارد و حکم به ممنوعیت سب و لعن را نقض نمی‌کند. در این اوضاع، امیر خان موصولو از برجسته‌ترین فرماندهان نظامی آن دوران، به مخالفت با شاه در ممنوعیت فعالیت تبرائیان می‌پردازد. او پس از مذاکره نافرجام با پادشاه در این باره، با جسارتی خاص ده‌هزار قزلباش مسلح را به همراه تبرائیان به نزدیکی کاخ می‌برد و به تبرائیان دستور می‌دهد «به اعلای صوت از لعن و طعن مخالفان دین علی بن ابی‌طالب غلغله در زمین و زمان اندازند». مخالفت این فرمانده نظامی برای پادشاه بسیار سخت و دشوار بود و همه انتظار مجازات و قتل او را داشتند؛ اما در این شرایط ناگهان خبر مرگ شاه اسماعیل دوم منتشر می‌شود. شاه اسماعیل دوم بعد از یک سال و شش ماه سلطنت در رمضان ۹۸۶ق

در ۴۲ سالگی درگذشت. گفته شده در افراط در مصرف ماده مخدر فلونیا (ترکیبی از تریاک و حشیش) جان‌ش را از دست داد؛ با این حال، بعضی احتمال داده‌اند که وی به قتل رسیده است و خواهر شاه (پریخان‌خانم) یا امیر خان موصول با همکاری خادم شاه، ماده مخدر فلونیا را مسموم کرده بود (روملو، ۱۳۸۴، ج. ۳۹۵/۲؛ اسکندر منشی، ۱۲۷۶، ج. ۲۱۸/۱، ۲۱۹). بعد از مرگ شاه اسماعیل دوم بسیاری از مردم که با سیاست‌های مذهبی او مخالف بودند، به اظهار شادمانی پرداختند. تبرائیان آزادی عمل پیدا کردند، از خانه‌ها بیرون آمدند و اعمال گذشته خویش را از سر گرفتند. آن‌ها میر مخدوم شریفی را که در آن زمان در حبس بود، گرفته و برای اعدام به میدان اسب شاهی آوردند؛ ولی او توسط ملازمان خواهر شاه پریخان‌خانم رهایی یافته و به سرزمین عثمانی می‌گریزد (منشی قمی، ۱۳۸۳، ج. ۶۵۶/۲).

ادغام تبرائیان در جامعه مذهبی در سایه عالمان دینی

بعد از دوره کوتاه ممنوعیت فعالیت تبرائیان در زمان سلطنت شاه اسماعیل دوم، در دوران سایر پادشاهان صفوی ممنوعیتی برای آن‌ها وجود نداشت؛ با این حال، در گزارش‌های تاریخی سخنی درباره آن‌ها وجود ندارد، به گونه‌ای که به نظر می‌رسد از صورت گروهی مذهبی تحت حمایت حاکمیت خارج شده و جایگاه سیاسی خویش را از دست داده‌اند. از اواسط سلطنت صفویه تا انتهای آن، علمای شیعه نقش پررنگ‌تری در برگزاری مناسک مذهبی پیدا کردند و تصدی امور مذهبی به آن‌ها واگذار شد. سلوک‌های صوفیانه در دولت صفویه کمرنگ‌تر شد و از این جهت در اوجش تبرایی نقش پیشین خود را به مرور از دست دادند. موضوع تبری نیز تحت نفوذ علمای شیعه قرار گرفت و تبرائیان فقط می‌توانستند با در نظر گرفتن

محدودیت‌هایی که علمای دینی برای تبری در نظر می‌گرفتند، به اظهار آن پردازند. از آنجاکه الزام اهل سنت به تبری و قتل و کشتار سرپیچی‌کنندگان، با قواعد دینی و مذهبی هم‌خوانی نداشت، تبرائیان از چنین موضوع‌هایی فاصله گرفتند. این در حالی است که در دوره ابتدایی حکومت صفوی و به‌ویژه دوران گسترش حکومت توسط شاه اسماعیل صفوی، نبود نهاد عالمانه در کنار پادشاه، موجب گسترش قتل‌ها و خون‌ریزی‌ها در چهارچوب تبری بود. شاهد این موضوع، گزارش‌هایی است که حکایت از دسترسی نداشتن مردم و حتی خواص به منابع علمی شیعه در ابتدای تأسیس حکومت صفویه دارد. موضوعی که پذیرش شیعه را بیشتر به صورت شعاری و با تکیه بر پذیرش تبری توجیه می‌کرد. در گزارش حسن بیگ روملو از ابتدای حکومت شاه اسماعیل اول آمده است: «در آن اوان مردمان از مسائل مذهب حق جعفری و قواعد و قوانین ملت ائمه اثنی‌عشری اطلاعی نداشتند؛ زیرا که از کتب فقه امامیه چیزی در میان نبود و جلد اول از کتاب قواعد/سلام که از جمله تصانیف سلطان العلماء المتبحرین شیخ جمال‌الدین مطهر حلّی است که شریعت پناه قاضی نصرالله زیتونی داشت، از روی آن تعلیم و تعلم مسائل دینی می‌نمودند. تا آن که روز به روز آفتاب حقیقت مذهب اثنی‌عشری ارتفاع پذیرفت و اطراف و اکناف عالم از اشراق لوامع طریق تحقیق از مشارق منور گردید» (روملو، ۱۳۸۴، ج. ۹۷۷/۱). شاه اسماعیل اول در این دوره داعیه ترویج مذهب تشیع را داشت؛ ولی بسیاری از رفتارهای او با آموزه‌های قطعی دین منافات داشت؛ چنانچه خشونت و بی‌باکی او در قتل مخالفان و خون‌ریزی‌های صورت گرفته توسط وی را به هیچ صورتی نمی‌توان توجیه کرد. حتی در حکایتی عجیب دو گزارش از آدم‌خواری قزلباشان

نبود و مواضع عالمان دینی تحت تأثیر فعالیت‌های تبرائیان و توجه خاص شاه به آن‌ها بود. آن‌گونه که کرکی با نگارش کتاب *نفحات اللاهوت فی لعن العجت والطاغوت* به دفاع از رفتارهای تبرائیان می‌پردازد (Abisaab, 2004, p. 26)؛ اما در دوره‌های بعدی به‌ویژه از زمان شاه عباس اول، مدیریت رفتارهای مذهبی به علما واگذار شد و تبرائیان نقش مذهبی خود را از دست دادند و به‌مرور در جامعه مذهبی ادغام شدند.

تأثیر سیاست‌های حکومتی شاه عباس صفوی بر تبرائیان

در زمان سلطنت شاه عباس اول، دولت صفوی به‌سمت تمرکزگرایی و اصلاحات نظامی و سیاسی حرکت کرد. شاه عباس به‌جای تکیه بر گروه‌های متعصب، مانند تبرائیان بر نهادهای رسمی‌تر از قبیل علمای شیعه و دیوان‌سالاری متمرکز شد. افزون‌بر این، روش‌های خشن و جنجالی آن‌ها با سیاست‌های دیپلماتیک شاه عباس، که به‌دنبال کاهش تنش با عثمانیان و ایجاد ثبات داخلی بود، سازگار نبود. در دوره ابتدایی صفویه تبرائیان افزون‌بر شعارهای مذهبی به اظهار شعارهای سیاسی و حماسه‌سرایی نیز می‌پرداختند، می‌گله ممبره ایتالیایی با توصیف نمونه‌ای از این حماسه‌خوانی‌ها آورده است: «من یکی از تبرائیان را دیدم که ریش یک تاجر عثمانی را گرفته، می‌گفت: عثمانیان را لعن کن» (تطیلی و همکاران، ۱۳۹۷، ص. ۲۵۸). از این‌جهت در صلح‌نامه‌های میان شاه عباس و سلطان عثمانی این تعهد از ناحیه حکومت ایران وجود داشت که خلفای سه‌گانه و عایشه لعن و دشنام نشوند و صفویان بازرگانانی را که از طرف عثمانی به ایران وارد می‌شوند با این کلمات معذّب و مکلف نسازند (نوایی، ۱۳۵۳، ص. ۱۹۲).

توسط منابع طرف‌دار صفویه در این دوره حکایت شده است (ر.ک: بشیر، ۱۳۹۱، ص. ۱۹۸-۲۲۱). روش اظهار تبری و الزام مخالفان به آن نیز در این دوره با آموزه‌های دینی و مذهبی مخالفت داشت. در دوره شاه طهماسب صفوی با مهاجرت علمای جبل عامل و مناطق دیگر به ایران از نبود نگاه عالمانه به مذهب تشیع قدری کاسته شد؛ اما نهادهای علم و حوزوی شیعه هنوز گسترش لازم را پیدا نکرده بودند و علمای شیعه در دربار صفوی در چهارچوب نگاه مذهبی پادشاهان صفوی عمل می‌کردند. شاهد این موضوع سخنی است که یوسف بن احمد بحرانی (۱۱۰۷-۱۱۸۶ق)، معروف به صاحب حدائق درباره روش اظهار تبری نزد علی بن حسین کرکی معروف به محقق کرکی (۸۶۵ یا ۸۷۰ق-۹۴۰ق) دارد. کرکی شیخ‌الاسلام شاه طهماسب بود و شاه اختیارات ویژه‌ای برای او قائل بود، آن‌گونه که حتی حکم او را بر حکم خویش مقدم می‌دانست (بحرانی، ۱۹۹۸م، ج. ۱۱۱/۲). طبق گزارش بحرانی، محقق هروقت که می‌خواست سوار بر مرکب شود و به مکانی برود، جوان‌هایی همراه او می‌شدند و با صدای بلند، خلیفه اول و دوم و کسانی که بر طریقه آن‌ها بودند، لعن می‌کردند. هنگامی که پادشاهانی از اهل سنت، این لعن و سب را شنیدند، فتنه بین پادشاهان اتفاق افتاد و خون‌ها ریخته شد و مال‌هایی از بین رفت. بحرانی بعد از نقل گزارش می‌نویسد: «این گزارش که حاکی از ترک تقیه و علنی کردن دشنام و توهین به خلیفه اول و دوم توسط شیخ کرکی است، برخلاف روایات مستفیض ائمه ابرار (ع) است. اگر این نقل ثابت باشد، غفلی از محقق کرکی بوده است» (بحرانی، ۱۹۹۸م، ج. ۱۱۱/۲). این گزارش نشان می‌دهد در دوره شاه طهماسب صفوی نیز باوجود نزدیکی او به عالمان دینی هنوز تبری با قوانین مذهبی هماهنگ

این‌ها همه در افول تبرائیان به‌عنوان جریان‌ی حکومتی تأثیرگذار بود؛ باین‌حال، در این دوره نیز فرهنگ تبری و آیین‌های شیعی که تبرائیان در شکل‌گیری آن‌ها نقش داشتند، در قالب مراسم مذهبی و تعزیه ادامه یافت؛ اما با نظارت علما و نه به‌شکل فعالیت‌های خیابانی تبرائیان. در واقع تبرائیان به‌عنوان مداحان یا برگزارکنندگان مراسم مذهبی به فعالیت ادامه دادند؛ اما بدون جایگاه سیاسی یا نظامی سابق. در این دوره بعضی از علمای شیعه نیز رویکرد متفاوتی نسبت به گذشته در اظهار تبری در پیش گرفتند و توجه بیشتری به مصالح اجتماعی و دینی در اظهار تبری داشتند. در این‌باره می‌توان به سیره «بهاءالدین محمد بن حسین عاملی» معروف به «شیخ بهایی» (۹۵۳-۱۰۳۰ق) اشاره کرد. او عالم برجسته و نامدار شیعه در قرن یازدهم هجری قمری است که مدتی در دربار صفوی در اصفهان منصب شیخ‌الاسلامی را بر عهده داشت. طبق گزارش سید نعمت‌الله جزائری (۱۰۵۰-۱۱۱۲ق) شیخ بهایی روش متفاوتی در مقایسه با علمایی همچون محقق کرکی در تعامل با اهل سنت پیش گرفت. سید نعمت‌الله جزائری در اینجا به سفرهای شیخ بهایی به شهرهای سنی‌نشین و حسن معاشرت شیخ با آن‌ها اشاره می‌کند و می‌گوید این روابط موجب شده بود بسیاری از اهل سنت تحت تأثیر منش و افکار شیخ بهایی قرار گیرند، آن‌گونه که حتی بعضی از آن‌ها وی را از اهل سنت و جماعت به حساب آورند. جزائری می‌گوید در جریان سفری به بصره، میان وی و اعلی علمای اهل سنت بصره مباحثه‌ای صورت می‌گیرد تا آنکه گفت‌وگو به پیرامون شخصیت شیخ بهایی می‌رسد. آن عالم اهل سنت می‌گوید: «شما می‌پندارید که شیخ بهایی شیعه بوده است؛ ولی به خدا قسم چنین نیست؛ بلکه او افضل عالمان اهل سنت و

جماعت است». جزائری سپس برای او تحقیقات خودش را پیرامون مذهب شیخ بهایی ارائه می‌کند و عالم اهل سنت، از سنی نبودن شیخ بهایی مبهوت و متحیر می‌شود (احسائی، ۱۴۰۵ق، ج. ۱۰/۱؛ بحرانی، ۱۹۹۸م، ج. ۱۱۱/۲)؛ باین‌حال، سیره و روش عموم علمای شیعه در طول دوره صفوی بر محوریت برجسته‌سازی تبری استوار بود. موضوعی که در آثار خود سید نعمت‌الله جزائری که در دوره انتهای حکومت صفویان می‌زیسته، آشکار است (ر.ک: جزائری، ۱۴۲۹ق، ج. ۸۴/۱-۹۵). همچنان که در تمامی دوره صفویه نهم ربیع‌الاول به‌عنوان سالروز قتل خلیفه دوم، عمر بن خطاب نسبت داده می‌شد و عوام و خواص در این روز به‌مثابه یک عید به شادی و سرور می‌پرداختند. در انتهای دوران پادشاهی صفویان، ملا عبدالله افندی به دستور شاه سلطان حسین کتابی با عنوان تحفه فیروزیه شجاعیه برای ترویج و تأیید این مناسبت نگاشته است (جعفریان، ۱۳۷۹، ج. ۴۱۱/۱).

نتیجه‌گیری

در دوره تأسیس حکومت صفویان تبرائیان بازوی اجرایی و تبلیغاتی آن‌ها برای اجرای سیاست تغییر مذهب در ایران بودند. بعضی از فعالیت‌های آن‌ها در این دوره با مبانی دینی و مذهبی مطابقت نداشت و الزام علمای اهل سنت به تبری و قتل آن‌ها، بیشتر بر روحيات و انگیزه‌های شاه اسماعیل صفوی استوار بود که خواستار تسلط بر قلمرو ایران و یکپارچه‌سازی سیاسی و مذهبی آن بود. فعالیت‌های تبرائیان در این دوره موجب تشدید دشمنی‌های مذهبی شد و ازبکان و عثمانی‌ها با استناد به این رفتارها و دریافت فتوای تکفیر شیعه از بعضی علمای اهل سنت، جنگ با ایرانیان و صفویه را توجیه کردند. با گذر از این دوره، حکومت صفوی ثبات و عقلانیت بیشتری به

بشیر، شهزاد (۱۳۹۱). شاه اسماعیل و قزلباشان: آدم‌خواری در تاریخ مذهبی صدر دوره صفویه (بهزاد کریمی، مترجم). نشریه پیام بهارستان، ۴ (۱۶)، ۱۹۸-۲۲۱.

<https://ensani.ir/file/download/article/20131214105308-9483-142.pdf>

تقی‌زاده، حمیده، امامی خویی، محمدتقی، و کلهر، محمد (۱۴۰۰). بازتاب تبری در معاهدات میان ایران و عثمانی از صفویه تا قاجار، پژوهشنامه تاریخ، ۱۷ (۶۵)، ۲۸-۵۹.

<https://sanad.iau.ir/fa/Article/942412>

تطیلی، رابی بنیامین، تزر، آنتونیو، و ممبره، میکائیل (۱۳۹۷). سه سفرنامه (ترجمه و تحقیق از حسن جوادی). بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

ثواقب، جهانبخش، و مروتی، فریده (۱۴۰۳). اقدامات شاه اسماعیل اول صفوی در تغییر وضعیت مذهبی و ترویج تشیع امامی در ایران. پژوهش‌های نوین در گستره تاریخ، فرهنگ و تمدن شیعه، ۳ (۴)، ۹-۴۱.

<https://doi.org/10.22034/pnt.2025.478>

جنابدی، میرزا بیگ (۱۳۷۸). روضه الصفویه. بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۸). تفسیر تسنیم (ج. ۲۶). اسرا.

جعفریان، رسول (۱۳۷۹). صفویه در عرصه دین فرهنگ و سیاست (ج. ۱). پژوهشکده حوزه و دانشگاه. جعفریان، رسول (۱۴۰۰). زندگینامه خودنوشت میرمخدوم شریفی در سال ۹۸۹ق در ۴۲ سالگی. آینه پژوهش، ۳۲ (۱۸۸)، ۱۴۹-۱۲۹.

https://jap.isca.ac.ir/article_70684.html

جزائری، نعمت‌الله بن عبدالله (۱۴۲۹ق). الأنوار النعمانیة (ج. ۱). دار القاریء.

حسینی خاتون‌آبادی، عبدالحسین (۱۳۵۲). وقایع السنین و الاعوام. (ج. ۱). کتابفروشی اسلامیة.

خود گرفت و علمای دینی نیز نفوذ بیشتری در امور مذهبی حکومت صفوی پیدا کردند. این موضوع موجب فاصله گرفتن صفویان از اعمال خشونت درباره تبری شد. تبرائیان در دوره کوتاه حکومت شاه اسماعیل دوم با ممنوعیت فعالیت و محدودیت روبه‌رو بودند که پس از مرگ وی، این ممنوعیت برداشته شد؛ ولی پس از این دوره، نفوذ علمای شیعه در دربار صفوی و واگذاری برنامه‌های مذهبی به آن‌ها و همچنین روابط دیپلماتیک صفویه و عثمانی، و تعهد به انجام ندادن تبری در قراردادهای صلح میان آن‌ها، تبرائیان را از گروه خاص در ذیل حکومت خارج کرد و آن‌ها به‌مرور در جامعه مذهبی شیعه ادغام شدند و نقش سیاسی خویش را از دست دادند.

منابع

آزند، یعقوب (۱۳۸۵). نمایش در دوره صفوی. فرهنگستان هنر.

ابن‌منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. (ج. ۱۴). دار الفكر و دار صادر.

احسائی، ابن‌ابی‌جمهور (۱۴۰۵ق). عوالی اللئالی (به تحقیق مجتبی عراقی؛ ج. ۱). دار سیدالشهداء.

اسپناچی، محمد عارف (۱۳۷۹). انقلاب الإسلام بین الخواص و العوام. دلیل.

اسکندر منشی (۱۲۷۶). تاریخ عالم‌آرای عباسی. دار الطباعة آقا سید مرتضی.

افندی، عبدالله (۱۴۰۱ق). ریاض العلماء و حیاض الفضلاء (ج. ۲). کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره).

امینی هروی، امیر صدرالدین ابراهیم (۱۳۸۳). فتوحات شاهی. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

بحرانی، یوسف (۱۹۹۸م). الکشکول (ج. ۲). دار و مکتبة الهلال.

فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
منشی قمی، احمد بن حسین (۱۳۸۳). خلاصه
التواریخ. (ج. ۲). مؤسسه انتشارات و چاپ
دانشگاه تهران.
منقری، ابن مزاحم (۱۴۰۳ق). وقعه صفین. کتابخانه
آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
مسائلی، مهدی (۱۳۹۳). لعن‌های نامقدس. آرما.
مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان (۱۴۰۶ق).
جهانگشای خاقان (تاریخ شاه اسماعیل) (الله‌وتا
مضطر، مصحح). مرکز تحقیقات فارسی ایران و
پاکستان.
منتظر صاحب، اصغر (۱۳۸۴). عالم‌رای شاه اسماعیل.
شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
ناجی، محمد یوسف (۱۳۸۷). رساله در پادشاهی
صفوی. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس
شورای اسلامی.
نوایی، عبدالحسین (۱۳۵۳). شاه عباس، مجموعه
اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشت‌های
تفصیلی. بنیاد فرهنگ.
واله قزوینی، محمد یوسف (۱۳۷۲). خلد برین. بنیاد
موقوفات دکتر محمود افشار.

References

- Abisaab, R.ula J.urdi. (2004). *Converting Persia, Religion and Power in the Safavid Empire*. I. B. TAURIS.
Ajhand, Y. (2006). *Drama in the Safavid Period*. Academy of Arts. [In Persian]
Afandi, A. A. (1981). *Riyāḍ al-‘Ulamā’ wa Hiyāḍ al-Fuḍalā’* (Vol. 2). Public Library of Grand Ayatollah Marashi Najafi. [In Persian]
Ahsai, I.A. J. (1985). *Awali al-Laali* (researched by M. al-Iraqi; vol. 1). Dar Sayyid al-Shuhada. [In Persian]
Amini Harawi, A. S. I. (2004). *Imperial Conquests*. Association of Cultural Works and Merits. [In Persian]

- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین (۱۳۸۰). تاریخ
حبیب السیر فی اخبار افراد بشر (ج. ۴). خیام.
دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳). لغت‌نامه (ج. ۴). روزنه.
راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات
ألفاظ القرآن. دار القلم.
روملو، حسن (۱۳۸۴). احسن التواریخ (ج. ۲). او.
اساطیر.
سیستانی، ملک شاه حسین (۱۳۸۳). احیاء الملوك.
انتشارات علمی و فرهنگی.
شرلی، آنتونی (۱۳۸۷). سفرنامه برادران شرلی
(آوانس، مترجم). نگاه.
شوشتری، نورالله (۱۴۲۶ق). مصائب النواصب فی الرد
على نواقض الروافض. دلیل ما.
طباطبایی، محمدرضا (۱۳۸۱). صرف ساده. دار العلم.
فریدون بیک (۱۲۷۴ق). منشآت السلاطین (ج. ۱ و ۲).
فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). العین (ج. ۲).
هجرت.
کرمی، میثم (۱۴۰۳). گفتارهایی در تاریخ عصر
صفوی (ج. ۱). نگاه معاصر.
کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹ق). کافی. (ج. ۳).
دار الحدیث.
قاسمی گنابادی، محمد قاسم (۱۳۸۷).
شاه اسماعیل‌نامه (جعفر شجاع‌کبهانی، مصحح).
Bahrani, Y. (1998). *Al-Kashkul* (Vol. 2). Dar
and Maktaba Al-Hilal. [In Persian]
Bashir, S. (2012). *Shah Ismail and the Qizilbashan: Cannibalism in the Religious History of the Early Safavid Period* (B. Karimi, Trans.). *Payam Baharestan Publication*, 4(16), 198-221.
<https://ensani.ir/file/download/article/20131214105308-9483-142.pdf> [In Persian]
Dehkhoda, A. A. (1994). *Lughat Nāmah*. Ruzanah. [In Persian]
Farahidi, K. i A. (1989). *al-‘Ayn* (Vol. 2). Hijrat. [In Persian]
Faridun Bayk. (1858). *Munsha’āt al-Salāṭīn* (Vols. 1, 2). [In Persian]
Husayni Khatun Abadi, A. (1973). *Waqāyi’ al-*

- Sinīn wa al-A'wām* (Vol. 1). Kitābfurūshī-i Islāmiyya. [In Persian]
- Ibn Manzur. (1993). *Lisān al-'Arab*. Dār al-Fikr wa Dār Šādir. [In Persian]
- Iskandar Munshi. (1860). *Tarikh-i 'Alam-ara-yi 'Abbasi*. Agha Seyyed Morteza Printing House. [In Persian]
- Ispinaqchi, M. A. (2000). *Inqilāb al-Islām bayn al-Khawāṣṣ wa al-'Awwām*. Dalīl. [In Persian]
- Jafariyan, R. (2000). *Safavids in the Field of Religion, Culture and Politics* (Vol. 1). Hāwzah and University Research Institute. [In Persian]
- Jafariyan, R. (2021). The Autobiography of Mir Makhdum Sharifiin written in 989 AH at the age of 42. *Ayinah-i Pazhuhish*, 32(188), 129–142.
https://jap.isca.ac.ir/article_70684.html [In Persian]
- Janabadi, M. B. (1999). *Rawḍat al-Šafawiyya*. Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Johnson, R. S. (1994). Sunni survival in Safavid Iran: Anti-Sunni activities during the reign of Tahmasp I. *Iranian Studies*, 27(1-4), 123–133.
<https://doi.org/10.1080/00210869408701823>
- Johnson, R. S. (2004). The Tabarra'ian and the Early Safavids. *Iranian Studies*, 37(1), 47-71.
<https://doi.org/10.1080/0021086042000232938>
- Javadi Amuli, A. (2019). *Tasnim Commentary*. (Vol. 26). Asra. [In Persian]
- Jazairi, Nimat Allah ibn Abd Allah. (2008). *al-Anwār al-Nu'māniyya*. Dār al-Qāri'. [In Persian]
- Karami, M. (2024). *Discourses on the History of the Safavid Era* (Vol. 1). Contemporary Perspective. [In Persian]
- Khwandmir, G. i. H. (2001). *History of Habib al-Sirr in the News of Human Beings* (Vol. 4) Khayyam. [In Persian]
- Kulayni, M. i. Y. (2008). *al-Kāfī* (Vol. 3). Dār al-Hadīth. [In Persian]
- Masaili, M. (2014). *Unholy curses*. Arma. [In Persian]
- Minqari, I. M. (1983). *Waq'at Šiffīn*. Library of Grand Ayatollah Marashi Najafi.
- Muntazhar Saheb, A. (2005). *The Worldview of Shah Ismail*. Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian]
- Munshi Qomi, A. b. H. (2004). *Summary of the Chronicles* (Vol. 1). Tehran University Publishing and Printing Institute. [In Persian]
- Naji, M. Y. (2008). *Treatise on the Safavid Kingdom*. Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Nawai, A. (1974). *Shah Abbas, a collection of historical documents and correspondence with detailed notes*. Culture Foundation. [In Persian]
- Persian Research Center of Iran and Pakistan (1986). *Jahangsha-i-Khaqan (History of Shah Ismail)* (A. Muttsar, Ed.). Persian Research Center of Iran and Pakistan. [In Persian]
- Qasemi Ganabadi, M. Q. (2008). *Shah Ismailnameh* (J. Shoja Kayhani, Ed.). Persian Language and Literature Academy. [In Persian]
- Raghib Isfahani, H. i. M. (1992). *Mufradāt Alfāz al-Qur'ān*. Dār al-Qalam. [In Persian]
- Rumlu, H. (2005). *Aḥsan al-Tawārīkh*. (Vol. 1, 2). Asatir. [In Persian]
- Shirley, A. (2008). *The Travelogue of the Shirley Brothers* (Avans, Trans.). Negah. [In Persian]
- Sistani, M. S. H. (2004). *The revival of kings*. Scientific and cultural publications. [In Persian]
- Shushtari, N. (2005). *Mašā'ib al-Nawāṣib fī al-Radd 'alā Nawāqīd al-Rawāfiḍ*. Dalil Ma. [In Persian]
- Tabatabai, M. R. (2002). *Šarf-i Sādah*. Dār al-'Ilm. [In Persian]
- Taqizadah, H., Imami Khuyi, M. T., & Kalhur, M. (2021). The Reflection of Tabarra in Treaties between Iran and the Ottoman Empire from the Safavid to the Qajar Era. *History research*, 16 (65), 28–59.
<https://sanad.iau.ir/fa/Article/942412>. [In Persian]
- Tatily, R. B., Tesro, A., & Membre, M. (2018). *Three Travelogues* (H. Javadi, Trans.). Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Thawqeb, J., & Marwati, F. (2024). The actions of Shah Ismail I Safavid in changing the religious situation and promoting Imami Shiism in Iran. *Modern research in the field of Shiite history, culture and civilization*, 3(4), 9-41.
<https://doi.org/10.22034/pnt.2025.478> [In Persian]
- Waleh Qazwini, M. Y. (1993). *Khuld-i Barīn*. Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]